

ФУНКЦІЙНО-ПРАГМАТИЧНЕ НАВАНТАЖЕННЯ РЕЛІГІЙНОЇ ЛЕКСИКИ У ТВОРАХ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ ПОЗА УКРАЇНОЮ

Альбіна Ковтун

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Анотація. Автор статті здійснив спробу встановити специфіку лексико-семантичних можливостей українського релігійного лексикону, відстеживши традиційне й інноваційне у розвитку релігійної лексики, залученої до художнього мовлення українськими письменниками діаспори к. XIX–XX ст. Тут звернено увагу на використання в аналізованих творах релігійної лексики для метафоро- та метонімієтворення, на залучення узуально-позитивних релігійних лексем для образних зближень далеких понять і уникнення їх вживання для негативних оцінок нерелігійних понять.

Ключові слова: узус, лексема, сема, метафоре/метонімієне перенесення, пейоризація

Ставлення українського народу до сакрального слова іконічним було завжди, незважаючи на те, що в колишньому СРСР була спроба порушити цю споконвічну традицію: на терені радянської України релігійну лексику цілеспрямовано намагалися вилучати з активного вжитку, вносячи до розряду „пережиткових” слів [Худаш 1961, с. 139], некоректно тлумачили в словниках, правописними нормами нав’язували зневажливе ставлення до Бога. І хоча стерти закріплене віками у свідомості було складно, однак така активна діяльність спричинила чужі для сакральної лексики функційні й семантико-стилістичні трансформації – її винятковий мовний статус, що завжди був потужним образотворчим джерелом, орієнтованим на збереження християнського ядра, перестав захищати її від семантичних трансформацій з пейоративною аксіологічною маркованістю.

У зв'язку з цим у цій статті маємо на меті проаналізувати специфіку лексико-семантичних можливостей українського релігійного лексикону, що використовували у вторинних нерелігійних значеннях українські письменники к. XIX–XX ст., які жили за кордоном в умовах вільного використання сакрального слова (О. Олесь (Сумщина – Чехія), В. Винниченко (Херсонщина – Франція), У. Самчук (Волинь – Канада), І. Багряний (Сумщина – Німеччина), Н. Королева (Іспанія – Чехія), В. Барка (Полтавщина – Америка)). Таке дослідження вербалізації ідейно-естетичного, ідеологічного й духовного портрету українців становить інтерес для культурологів, соціологів, істориків та визначає актуальність представленої проблеми.

Досліджень ролі одиниць біблійно-релігійного словника у збагаченні художнього мовлення є чимало (Н. Сологуб, С. Богдан, М. Скаб, Л. Струганець, Н. Пуряєва, Ю. Браїлко, Т. Берест та ін.), однак спеціальні розвідки функції сакральної лексики у творах письменників української діаспори поки що мають епізодичний характер.

Вивчаючи взаємодію загальноповсякденної та церковно-обрядової лексики, Н. Пуряєва справедливо зауважує, що одним із виявів такого зв'язку є детермінологізація [Пуряєва 2001, с. 11]. Через глибинні мотиваційні зв'язки із зображуваними предметами, подіями, ознаками та ін. назви релігійних понять у нерелігійному мовленні вибудовують складну ієрархію смислоутворень, що бере початок „з індивідуального, зумовленого життєвим досвідом людини конотативного моменту або своєрідного розуміння внутрішньої форми слова, продовжується в суспільному усвідомленні суб'єктивної оцінки і розвитку нового мовного значення” [Русанівський 1988, с. 60]. Як відомо, одним із шляхів розвитку багатозначності є метафорне перенесення семантичних ознак найменування уявлення однієї сфери на уявлення іншої. Сучасні дослідники, напр. А. Вежбицька, вважають метафору імпліцитним порівнянням – стисненим, згорнутим, еліптичним, *exdefinition* [Вежбицька 1990, с. 149], як це розуміли Цицерон, стверджуючи, що „метафора є порівнянням, скороченим до одного слова” [Цицерон 1994, с. 236], Деметрій – що порівняння, по суті, – це розгорнена метафора [Деметрій 1978, с. 251] та ін. Однак „метафора не є заміщувачем порівняння” [Власк 1962, с. 37]. Не кожне порівняння є метафорою, а лише образне¹ – уподібнення понять, одне від одного тематично віддалених і логічно неспіввідносних². „У художньому порівнянні та в метафорі порівнюють речі несхожі, тобто такі, порівняння яких є несподіваними” [Шкловський 1974, с. 530]. Українські письменники поза Україною в метафорах, як і в образних порівняннях, вибудованих на релігійній лексиці, зближують далекі поняття з релігійної та нерелігійної сфер, основою чого є характерна для метафоротворення „аналогія нового з наявним, „дальшого” з „ближчим”, менш відомого з відомішим і т. д.” [Тараненко 2004, с. 334–337] і т. ін. В аналізованих нами текстах метафори та образні порівняння утворено за допомогою релігійних найменувань, зближених з нерелігійними, зокрема конкретних назв з абстрактними, природних з надприродними, земних з неземними, матеріальних з нематеріальними, істот з неістотами і т. ін., напр., метафори: юнак чи дівчина – *янгол-*

¹ Синоніми до терміна *образне порівняння*: *метафоричне порівняння*, *симвіле* (лат. *Simile* „уподібнення, порівняння”), *художнє порівняння*, *експресивне порівняння*, *фігуральне порівняння*.

² Логічне порівняння, на відміну від образного, є зіставленням, яке відображає ту якість, що наявна як у об'єкті, так і в суб'єкті порівняння (напр., вважають, що кохану людину знають добре, як і „Отченаш”): *Ну, от ти сидиш передо мною, як люблюся з тебе і, як „отчениш”, знаю тебе* (В. Винниченко).

хоронитель, внутрішній світ людини, віра – *душа*, *храм*, знищення, вогнище – *жертвенник*/ *жертвник* (*Чи знайшов щастя той юнак з своїм **янголом-хоронителем**, з тією дівчиною, невідомо* (І. Багряний); *Дай руку – ходім в мою **душу**, в мій **храм*** (О. Олесь)); порівняння: місяць – як *образ*, майстерня – як *храм*, батько – як *Бог*, жінка – як *богиня* / *ангел* / *офірна восковиця*, вино (амфора з вином) – як *офіра* / *офірні дари* і т. ін.) (*На те він і **батько**. **Лютий**, **могутній**, **без милосердя**, як **розгніваний Бог*** (У. Самчук); *Припадає до нього, як світлий **янгол**...* (В. Барка).

Письменники частіше утворюють метафорні номінації із залученням внутрішніх резервів семантичної мікросистеми, а в порівняннях навпаки – більше зіставляють різнокатегоріальні назви. Однотипні категоріальні назви, напр., конкретний предмет з конкретним предметом, у порівняннях зближують нечасто (дзеркало – як *ікона*, портрет – як *образ*): *Чиста, затишна, маленька хатина... з маленьким **портретом Шевченка**, що висів біля покуття, мовби **образок**, під королівськими рушниками* (І. Багряний). Метафорні ж номінації набагато рідше вибудовано на релігійній лексиці за допомогою засобів з іншої семантичної мікросистеми, напр., замість іменування позитивно насиченого стану людини (радість, легкість, бадьорість та ін.) із семантичного поля „Емоції” використовують найменування сакрального приміщення *храм* із семантичного поля „Будівлі”: *В **душі моїй храм** – Щодня тебе **вгляджу я там*** (О. Олесь). За нашими спостереженнями, більшість таких метафор розвинуто з предметної лексики, оскільки саме вона має потужний асоціативний потенціал.

За своїм змістом метафори глибші від порівнянь (втілюють постійні, частіше всебічні подібності): якщо, напр., людину називають *фарисеєм* (метафора), то це характеристика не лише одноразового її вчинку, а сукупності таких вчинків (лицемірство, брехливість, зрадливість, підступність): *Мовчу, мовчу. Кому **співати**?! Цим **фарисеям**, **крамарям**?* (О. Олесь); а от, напр., порівняння хлібного поля з *ченцями*, похиленими в молитві, можливе лише тоді, коли зерно дозріває – і це тимчасовий стан: *Похилені **лани пшениці зводять спину**, ніби **ченці** по довгій молитві* (У. Самчук).

У синтагматичному вимірі метафорне найменування, утворене від релігійних лексем, входить у протиріччя із семантикою словесного оточення, у зв'язку з чим метафорні висловлювання видаються неправдивими. З прийомів умисно неправдивого опису українські письменники залучають гіперболу – перебільшення з метою „яскраво виокремити”, „виразно представити той чи той бік предмета” [Потебня 1990, с. 254], посилити оцінку та іронію: *Мудрі **глибокі очі**. **Довга біла борода**. **Бог!*** (У. Самчук). Актуальним є і прийом тлумачення метафори³ – „перетворення метафори у щось таке, що реально існує” [Жирмунский 1996, с. 321]. Так, Н. Королева спочатку подає метафору *ангельський чин* („чернечий чин”), а далі розгортає читачеві

³ В. Жирмунський називає цей прийом „реалізація метафори” [Жирмунский 1996, с. 321].

логіку цього утворення: *Стремів до монастирської гармонії й порядку, мріяв, будучи в чині **ангельським**, побачити **ангелів** на власні очі, як бачили їх **святі**, люди духа* (Н. Королева). Частим прийомом є зіставлення чогось з людиною (антропоморфізм), рідше – з твариною (аніمالізм). В. Барка, напр., „олюднює” палюче сонце за допомогою образу священика: *Сонце, вдягнувшись в **риз** – як священик, дивиться в вічі* (В. Барка); Н. Королеві душа поганой людини нагадує мишу: *Душа в нього змаліла, під серцем так засмоктало тривогою, що та вбога **душа** мишею переляканою шуснула, немов з тіла вирватись була радніша* (Н. Королева).

Метафорні утворення використовують як одне з найпотужніших джерел синонімії в мовленні. Вони фігурально замінюють прямі номінації: замість *Бог* У. Самчук вживає *Великий Майстер* (...*зadzвенів у дружніх руках **Великого Майстра**, що дув на прискаючу вогнем масу своїм натхненним подухом творчості* (У. Самчук)), однак їх, збагачених конотацією, звичайно, не можна вважати абсолютними відповідниками, оскільки „неможливо передати однією навіть декількома фразами всю хитру павутину рефлексивних перекидань і рефлексивних мостиків..., породжених метафорою” [Крюкова 1999, с. 37]. Крім того, метафори у ролі синонімів можуть утворювати або доповнювати імпліфікаційні ряди, здебільшого завершуючи їх як наймісткіші, найуніверсальніші одиниці: *Мати Вірина відходила на село за харчами, Віра лишалась самою, поява Сашка була для неї збавленням, **янголом-хоронителем*** (У. Самчук).

Письменники здебільшого вибудовують метафори в одночлених (ізольованих) структурах. Розгорнутих метафор, у яких носіями образу, крім релігійних лексем, є група асоціативно пов’язаних лексем, з-поміж яких – і релігійні, небагато: *На **чистім престолі із сліз і із крові** **Курить моє серце**, палає в любові* (О. Олесь). Розгорнені метафори можуть містити ключові слова („відгадки”, „підказки”), утворюючи словосполучення (напр., *висока гора **раювання**, храмина тіла*): *Страждання – се стежка, яка веде на **високі гори раювання**, Тільки той, хто страждав, пізнав світ і поділив тугу його **Творця*** (О. Олесь), або не містити їх: *Грім на **хмарі Біблію** читає... **Тополя** пошепки:**страшний який твій плач, Ісаїє!*** (В. Барка). Недомовленість, еліптичність розгорнутих метафор з релігійними компонентами є джерелом підвищеної багатозначності, ознакою індивідуально-авторської майстерності, що спонукає читачів до роздумів та інтуїтивного осягнення світу й людської душі: *Кожному дано **приступець існування, обмежений сонцевими тростинками. Келія під небосхилом*** (В. Барка). Внутрішня форма таких незамкнених завуальованих метафор породжує складний асоціативно-смісловий комплекс, для повноцінного вираження якого у мові немає відповідного знака: *А ми? – чи в **серцях** несем **ковчег, що дав Христос**: заповідь Його? **Покинули! І понесли злобу. [...] Без молитов згорділи, що багато хліба було. Віднявся. Бо з пирогами забули **скінію духовну***** (В. Барка). Якщо метафоричні елементи цих рядків

замінити прямою номінацією *духовність*, то це означатиме „знищити три четверті насолоди у вірші, яку створено для поступового розгадування; нав'язати його – ось мрія” [Dittmann 1976, с. 84].

У мові, як відомо, превалує негативна оцінка предметів, явищ тощо, тому більшість релігійної лексики як сукупності узуально-позитивних одиниць легко може слугувати матеріалом для реалізації письменницького запиту – творення контрастних негативних значень. За нашими спостереженнями, українські письменники, які писали за межами України, стикають релігійну й нерелігійну сфери для контрастування художніх образів, однак натрапити на такі конотації у вигляді зневажливо-іронійної оцінки кого- або чого-небудь, переданої релігійною лексею за допомогою метафор можна здебільшого у прямому (а не в авторському) мовленні окремих художніх персонажів, які жили в радянську епоху (напр., *месією* називають німецького чоловіка, *архангелами* – енкаведистів, стіни з портретами партійних діячів – *вівтарями*, комунізм – *раєм*, портрет Сталіна – *хоругвами*, грошові купюри – *голубами на Йордані* та ін.): *До камери втихнули сиво-го, аж білого – сяючого білизною діда... – Маєте месію...* (І. Багряний).

Динамізуючи висловлювання за допомогою іронії, письменники нерідко використовують лапки для релігійних лексем, у яких змінено аксіологічну настанову з нейтральної на пейоративну. Так, наглядачів за ув'язненими І. Багряний іменує „*архангелами*” та „*архангеликами*”, „*богочоловіком*”, сигнальні ракети – „*панікадилами*”, В. Винниченко називає дівчину „*богинею*” і т. ін.: *Так чомусь в цій країні нарід називає всіх робітників НКВД й міліції „архангелами”!* (І. Багряний); *...У чорній безодні нічного неба загорілись „панікадила”...* (І. Багряний). Написання лексем у лапках допомагає письменникам без додаткової вербалізації у вузькому контексті передати читачам ставлення до літературних героїв.

Зауважимо, що в Україні релігійну лексику залучали до метафорної пейоративації набагато активніше. Одним з аспектів посилення прагматичного потенціалу трансформованих релігійних лексем після переходу їх від стилістично нейтральних до функційно маркованих стала конотативність, підпорядкована загальній закономірності конотонімів – „розвивати саме негативні відтінки” [Вольф 1985, с. 19]. Особливо актуальним був енантіоконотемійний спосіб таких перетворень, коли мовці приписували кому- чи чому-небудь відсутню рису, цим самим підкреслюючи наявність протилежної ознаки: напр., назвою Матері Божої означували розпусну жінку (‘безгрішна’ → ‘грішна’); *архангелом* – міліціонера-здирника (‘заступник’ → ‘удаваний заступник’), *раєм* – життєві негаразди (‘щасливе життя’ → ‘нещасливе життя’) і т. ін.: – *За полтинника давала, а тепер кирпу гне... Мадонна свята! Божественна невинність, цнотливість, чистота!...* (О. Копиленко). Загалом способів нейтралізації сем, пов’язаних із сакральною сферою, у мовленні українських письменників, які проживали в Україні, було набагато більше, ніж у мовленні тих, які були за кордоном. Це і нав’язування

духовним особам „людських” предикатів з конотацією розмовності (*Бог недочуває* (А. Дімаров), *німує* (Р. Іванчук), *підслуховує* (Ю. Мушкетик), *встидається* (П. Загребельний), *відходить на спочинок* (І. Калинець), *нежонатий* (В. Міняйло) та под.), і зіткнення високостильового з „обниженостильовим” (*То ж тільки невіра, бусурмени богу не хочуть молитися, а ти хрещена тварюка* (О. Довженко)), і співдія текстувальних елементів різних рівнів (*Та баракло яке ж: прекрасне – рясц, свічки, паникадила, парфуми, й ціле барило горілки* (О. Копиленко)).

У мовленні українських письменників поза Україною типовими є також метонімії перенесення: з надприродної особи, яка характеризує релігійний предмет за зовнішнім виглядом, – на цей предмет (*А тут всі старі боги повалені! Згадай: це перед тисячею літ найбільши страшного Перуна прив’язали до конячого хвоста, а потім кинули в Дніпро-Слауту.* (О. Олесь)); з місця перебування Бога на Бога (*Бо що нам мудрість неба?* (В. Барка)); з обрядодії, яка є елементом релігійного вірування, на це вірування (*Без молитов, згорділи, що в нас родюча земля* (В. Барка)); з твору, який відображає головні ідеї релігійного віровчення, – на це віровчення (*Так, як сонце в небі, Євангеліє в серці. Наймогутніше* (В. Барка)); з предмета, що символізує релігійне вірування, – на це вірування (*Такі пісні співали тоді, коли в хаті немає образів* (У. Самчук)) та ін. Актуальними є використання перифразних назв Бога метонімічного походження, утворених за допомогою одного з найдавніших пластів лексики – соматизмів *перст, рука, око: Душі наші в руці Христовій* (В. Барка).

Отже, українські письменники, яким не випало творити на українській землі наприкінці XIX та у XX ст., зберігали глибоку релігійність, активно використовуючи релігійну лексику як засіб метафоро- та метонімієтворення. Узуально-позитивні релігійні лексеми традиційно залучали для образних зближень далеких понять, намагалися не давати негативних оцінок нерелігійним поняттям релігійними назвами, як це часто робили в Україні. Енантіоконотемійний та інші способи нейтралізації традиційно-позитивних сем лексичних одиниць релігійного словника виявили себе невиразно. Зміну аксіологічних характеристик релігійних лексем якщо й допускали, то здебільшого у прямому мовленні художніх персонажів.

ЛІТЕРАТУРА

- Античные теории языка и стиля*, 1936. Москва–Ленинград, с. 218.
 Black V., 1962. *Models and metaphors: Studies in language and philosophy*, Ithaca&New York 1962, p. 37.
 Вежбицкая А., 1990. *Сравнение – градация – метафора*, в: Теория метафоры, Москва, с. 149.
 Вольф Е.М., 1985. *Функциональная семантика оценки*, Москва 1985, с. 19.
 Голянич М.І., 2003. *Внутрішньоформна номінація у політичному дискурсі*, в: Семантика мови і тексту, Івано-Франківськ, с. 63.

- Деметрій, 1978. *О стиле*, в: Античные риторика, Москва, с. 251.
- Жирмунский В.М., 1996. *Введение в литературоведение*, в: Курс лекций, Санкт-Петербург, с. 321.
- Крюкова Н.Ф., 1999. *Средства метафоризации и понимание текста*, Тверь, с. 37.
- Миллер Дж., 1990. *Образы и модели, уподобление и метафоры*, в: Теория метафоры, Москва, с. 247.
- Новиков А.Л., 1994. *Семафоры проносятся мимо... Об одном типе метонимии в русском языке*, „Русская речь”, №5, с. 37.
- Потебня А.А., 1990. *Теоретическая поэтика*, Москва, с. 254.
- Пуряева Н.В., 2001. *Формування української церковно-обрядової термінології (назви богослужбових предметів)*. Автореф. дис. канд. філолог. наук, Київ, с. 11.
- Русанівський В.М., 1988. *Структура лексичної і граматичної семантики*, Київ, с. 60.
- Словник української мови. В 11 т.*, 1970. Київ, т. 1, с. 26.
- Тараненко О.О., 2004. *Метафора*, в: Українська мова. Енциклопедія, Київ, с. 334–337.
- Телия В.Н., 1988. *Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция*, в: Метафора в языке и тексте, Москва, с. 23.
- Худаш М.Л., 1961. *Лексика українських ділових документів к. XVI – поч. XVII ст. (на матеріалі Львівського Ставрийського братства)*, Київ, с. 139.
- Цицерон, 1994. *Три аспекта об ораторском искусстве*, Москва 1994, с. 236.
- Шевченко В.М., 2004. *Словник-довідник з релігієзнавства*, Київ, с. 19.
- Шкловский В.Б., 1974. *Тетива. О несходстве сходного*, в: Собр. соч., Москва, т. 3, с. 530.

FUNCTIONAL AND PRAGMATIC YIELD OF RELIGIOUS VOCABULARY IN THE WORKS OF THE UKRAINIAN WRITERS OUTSIDE UKRAINE

Abstract. The author of the article made an attempted to investigate into the distinctiveness of lexical and semantic capabilities of the religious vocabulary used in the literary texts by the Ukrainian writers outside Ukraine the in the nineteenth and twentieth centuries. To this end, the author focused on the traditional and the innovative in the development of the religious vocabulary finding out whether its functioning outside Ukraine was influenced by the use of the religious word stuck in the underground by the Soviet atheism in the homeland. The analysis makes it possible to suggest that at a time when the Soviet regime prevailed in Ukraine, the writers abroad continued to actively use the religious vocabulary as the means of metonymization and metaphORIZATION, traditionally involving the usual-positive religious lexemes into the imaginative approximation of the remote notions.

Key words: usage, lexeme, seme, metaphorical / metonymical transfer, pejoration